

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ СЕЛИТЕБНИХ ЛАНДШАФТІВ ВЕРХНЬОГО ПОБУЖЖЯ

Гринь К. І., магістрантка 1 курсу,

Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського

Річкові басейни та складаючі їх долини займають особливе місце в структурі сучасних ландшафтів і житті людини будь-якого регіону. Відповідним модельним регіоном для вирішення наукових завдань є верхня частина долини Південного Бугу, розташованої у межах Хмельницької та частково Вінницької областей. Упродовж минулих століть ландшафти річкового басейну були змінені в результаті активного й різнобічного господарського освоєння. Формування селитебних, промислових, сільськогосподарських ландшафтів докорінно змінило структуру досліджуваного регіону; будівництво водосховищ та гідроелектростанцій майже знищили натуральні ландшафтні комплекси річкової долини. У зв'язку з цим дослідження історії формування та використання верхньої частини Південного Бугу сприятиме поліпшенню, відтворенню і охороні природи долини річки загалом.

Найбільше трансформуються ландшафтні комплекси, де формується осіле населення та з'являються селитебні ландшафти. Просторове розташування та природні чинники на всіх історичних етапах сприяли заселенню цієї території, формуванню та розвитку тут систем населених пунктів. Історико-політичні та соціально-економічні чинники підсилювали або послаблювали цей процес, але ніколи його не зупиняли і навіть не переривали. Разом з тим, помітна диференціація природного середовища суттєво вплинула на особливості заселення та формування населених пунктів окремих його районів [3].

В XI-XII ст. великі поселення укріплюються захисними спорудами – валами і ровами, будуються перші фортеці. У XIII сторіччі формується нова селитебна структура, але у зв'язку з військовою колонізацією хана Батия процес утворення сільських селитебних ландшафтів призупиняється, частина сіл знищена. Неушкодженими залишаються міста та села Болохівської землі (Деревич, Губин,

Кобудь, Кудин, Городець, Божеський, Дудьков). Українське населення Болохівської землі було спеціально збережено татарами для вирощування пшениці і проса [1].

У XIV сторіччі формуються *дворища*, з орними угіддями у периферійній зоні. Дворище було еволюційним попередником селища та села. Далі частина дворищ зникає, що пов'язано з військовими діями в регіоні. Після завоювання Поділля Великим Литовським князівством знову розвиваються ремесла і торгівля, зростає кількість населених пунктів, переважно сільських – селищ, кутків, дворищ, виселків або присілків. У цей період були реконструйовані і засновані Вінниця, Меджибож, Хмільник.

У другій половині XVI – на початку XVII ст. кількість татарських спустошливих набігів у лісостепові райони Правобережної України, зокрема Верхнє Побужжя, дещо зменшується. Однак, для захисту від набігів князі починають будувати нові та відбудовувати зруйновані поселення, *які в подальшому переростали у містечка і міста*. У 1583 році в Подільському воєводстві нараховувалось 66 міст та містечок. В інвентарі Вінницького замку за 1604 р. згадується лише одне село Вишня, а на південь від сучасного м. Бар лежали безлюдні, незаселені землі. У Плоскирові у 1629 р. було 260 будинків, в яких мешкало 1300 осіб [4].

Збільшенню площ сільських селитебних ландшафтів у XVI сторіччі сприяв розвиток ремесел, розвиток зовнішньої та внутрішньої торгівлі, що прискорило зростання міст та містечок і формування навколо них замкових сіл. Більшість сільських поселень цього етапу виникло на території сучасної Хмельницької області, з вільними угіддями.

Інтенсивний розвиток капіталістичних відносин у країнах Західної Європи та їх проникнення на Правобережну Україну, багатство природних ресурсів та вільних для поселення земель без сплати податків сприяли заселенню території Верхнього Побужжя у XVIII ст. У XVIII сторіччі у більшості містечок досліджуваного регіону формується кільцевий тип структури [1]. Наприклад, у центральній частині Хмільника був розташований замок, оточений загорожею; навколо нього – три вежі, поруч – костел. Структура кільцевого типу була характерна і для Меджибожу, де ядро склали єврейські сакральні ландшафти. Кам'яна синагога, у XVI сторіччі побудована

на підвищенні поблизу замку і головної вулиці, займала домінуюче місце у містечковому селитебному ландшафті. Уже в середині XIX ст. в Подільській губернії налічувалося 112 містечок, 1478 сіл, 520 слобід і майданів, 21 хутір [2]. За рахунок сільських селитебних ландшафтів розширювалась поселенська мережа центральної частини Хмельницької області.

На початку XX сторіччя до містечок відносили населені пункти з кількістю населення до 40 тисяч осіб. У 1909 р. населення Проскурова становить 35771 осіб. У 40-х роках XX сторіччя ландшафтна структура українських сільських ландшафтів мало відрізнялась від сіл XIX сторіччя. З 1991 року починається посткомуністичний етап (1991 – початок XXI сторіччя). Спостерігається процес зменшення кількості населення та занепаду низки сіл, особливо у віддалених від великих міст і містечок Верхнього Побужжя. Зменшення площ, населення і загальної кількості містечок не спостерігається.

Формування сучасної мережі селитебних ландшафтів регіону розпочалося з IX-XII ст., активно проходило у XVII-XVIII ст. (до 45 % усіх сучасних поселень), другій половині XIX – початку XX ст. та 50-80-х роках XX ст. У другій половині XX ст. у межах Поділля сформувались локальні області та регіональні системи розселення, значно зросли їх площі та ускладнилась внутрішня структура. Проте, з 90-х років XX ст. знову спостерігається уповільнення розвитку, а подекуди й занепаду сільських ландшафтів.

Список використаних джерел

1. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування. Вінниця: Вінницька міська друкарня, 2013. 464 с.
2. Воропай Л. И., Куница М. Н. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии. Черновцы: ЧГУ, 1982. 90 с.
3. Географія Вінницької області: проб. навч. посіб. для середньої школи / ред. Г. І. Денисик, Л. Ф. Жовнір. Вінниця: Гіпаніс, 2004. 306 с.
4. Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. Хмельницький, 2004. 112 с.

СУЧАСНІ НАПРЯМИ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМУ

НАТУРАЛЬНІ ЛАНДШАФТИ ЗАПЛАВИ ПІВДЕННОГО БУГУ ЯК ОБ'ЄКТ ТУРИЗМУ

Лаврик О. Д., доктор географічних наук, професор;

Корінний В. І., кандидат геологічних наук, доцент;

Гаврилюк Т.В., магістрантка 1 курсу,

Житомирський державний університет імені Івана Франка

Активне ведення екстенсивних форм господарства у долині Південного Бугу [1–2], особливо упродовж ХХ ст., призвело до антропогенізації натуральних ландшафтів заплави. Якщо плеса та переكاتи (натуральні ландшафти річища) можна фрагментарно спостерігати між «ланцюгами» ставків і водосховищ, то натуральні ландшафти заплави знайти важко. Разом з тим, до цього часу збереглися унікальні ділянки долини, де заплава знаходиться майже у первісному стані. Саме ці окремі урочища можна використовувати як об'єкти «зеленого туризму».

Морфологічно у заплаві Південного Бугу виділяють низьку заплаву – відділену від річища крутим береговим схилом висотою 1–2 м; середню заплаву, яка виражена фрагментарно й не на всіх ділянках долини; притерасну заплаву, що має вигляд смуг шириною від 12–20 м до 100 м (залежно від структурної частини басейну). Остання трохи припіднята над низькою заплавою, а в складі рослинного покриву тут зустрічають види, що є типовими для лісових схилів і вододілів. В окремих випадках біля підніжжя надзаплавних терас утворюються вузькі (3–4 м) витягнуті пониження, більш зволожені завдяки накопиченню вод атмосферних опадів, які стікають зі схилів, або виходу ґрунтових вод [3]. Для заплави нижньої течії річки характерні ділянки високої заплави, висота якої над урізом води – 3–4 м, а ширина – від 100 до 300 м.

Рельєф центральної частини заплави Південного Бугу ускладнений